

[Auf]Lösungen

Dekoloniale Begegnungen

Тигран Амірян

Переселення чи реколонізація? Культурна динаміка російської міграції росіян на Південний Кавказ

Жовтень 2023

Анотація

У цій статті розглядається складний феномен міграції росіян у регіон Південного Кавказу після війни Росії в Україні. У ній аналізуються наслідки цієї міграційної хвилі для культурної та соціальної динаміки приймаючих країн, зокрема Вірменії та Грузії. Розглядаючи історичний та сучасний контекст, а також наративи пам'яті російських мігрантів, стаття проливає світло на виникнення нового культурного ландшафту та проблеми, які він представляє. Аналіз показує напруженість між антивоєнною позицією мігрантів та одночасним привласненням ними простору і створенням середовища, що демонструє ознаки імперіалізму та культурного домінування. Стаття завершується підбиттям підсумків незначного опору і вказує на нагальну необхідність інтелектуальної та активістської участі для розв'язання проблеми колоніального підтексту, що лежить в основі міграційного процесу.

Відповідаючи на запитання про те, що означає колоніальне минуле в контексті культурних трансформацій, голова PEN-клубу Вірменії, сучасний письменник Армен Оганян сказав: «Гадаю, нема потреби доводити, що сьогодні ми

перебуваємо в кризі ідентичності й одним зі шляхів подолання цієї кризи є перегляд або нова інтерпретація минулого. На жаль, на інституційному рівні цього не відбулося. Сьогодні ми перебуваємо в реальності, в якій демократизацію Вірменії можна прирівняти до її деколонізації. На жаль, у нас не було глибокої розмови ні про дерадянізацію, ні про сталінізм, ні про інші аспекти минулого. І сьогодні неможливо рухатися вперед, не переосмисливши складне минуле». На це запитання відповів і культуролог Грач Баядян: «Коли ми говоримо про колоніальне минуле, то маємо на увазі насамперед радянське минуле, хоча слід зазначити, що це дискусійна тема, оскільки так вважають не всі [...]. Вивчення цього минулого в контексті колоніалізму не є самоціллю, радше, ми хочемо зрозуміти, де ми сьогодні. Ми наче й маємо незалежність, політичну незалежність, і наче пора прощатися з цим минулим, але хочемо ми цього чи ні, воно залишається з нами»¹.

Ці роздуми вірменських інтелектуалів — частина однієї із зимових шкіл, що проходилися в Єревані наприкінці 2022 р. До лекцій і дискусій експертів додалися виступи їхніх колег, які разом із молодими учасниками заходу намагалися зрозуміти вплив російської мови на вірменську, радянської архітектури — на зміни в міському просторі в умовах колонізації, літературу ГУЛАГу тощо. Подібні дискусії та альтернативні освітні майданчики стали затребуваними в останні два роки, оскільки війна Росії проти України суттєво змінила політичну та культурну ситуацію практично в усьому світі, показавши, що стався історичний розрив і колоніальний дискурс становить загрозу незалежності майже всіх колишніх радянських республік. Вірменія, як і інші країни Південного Кавказу, також опинилася залученою до цього контексту, почасти через раптовий приплив російських мігрантів² і, з іншого боку, через усвідомлення, що присутність російських військ — це не стільки гарантія безпеки, скільки експансія та примус.

Слід зазначити, що тема деколоніальності доволі часто спливає в сучасній вірменській культурі. Для вірменських діячів культури цей термін має безліч конотацій

¹ Варто зазначити, що Грач Баядян — один із небагатьох вірменських дослідників, який уже багато років вивчає питання культурної ідентичності та культурної репрезентації в контексті постколоніальних досліджень. У своїх роботах Баядян показав, як змінювалася риторика радянської влади від сталінізму до пізньорадянського модернізму, як сучасна постнезалежна вірменська культура відтворює радянську спадщину тощо. Що ще важливіше, Баядян займається як академічною, так і неакадемічною діяльністю; він є запрошеним лектором в Інституті сучасного мистецтва (Вірменія) та в різноманітних культурних неурядових організаціях (докладніше про радянський та російський орієнталізм, представленість Вірменії на культурній мапі радянської держави, а також про культурні репрезентації в радянській Вірменії див.: Bayadyan, H. (2007). "Soviet Armenian Identity and Cultural Representation," in Darieva, T. and Kaschuba W. (eds.). *Representations on the Margins of Europe: Politics and Identities in the Baltic and South Caucasian States*. Frankfurt: Campus Verlag, 198–212). Баядян — один із перших мислителів у вірменській інтелектуальній історії, який прийняв постколоніальний підхід і прирівняв його до «пострадянської» перспективи. У своїх роботах, присвячених масовій культурі, урбанізму та літературі, Баядян наголошує на необхідності діалогу між радянським минулим і сьогоденням. На його думку, саме на траєкторії цього діалогу формується сьогоднішня вірменська ідентичність.

² Для отримання додаткової інформації див.: International Organisation for Migration (IOM) in Armenia. (July 2023). *Assessment among citizens of Russian Federation, Ukraine and Belarus living in Armenia* — <https://armenia.un.org/en/241551-assessment-among-citizens-Russian-federation-ukraine-and-belarus-living-armenia>.

і підтекстів. Деколоніальний порядок денний багатогранний: від революційних рухів за незалежність до визволення тілесності³ від патріархальних моделей, від екологічного активізму до складних взаємовідносин діаспорних культур із радянською та пострадянською вірменською культурою та багато іншого. Ба більше, вірменська травматична культурна пам'ять складається з кількох шарів колоніальності: Османська імперія та наративи про Геноцид, включення до складу Російської імперії та радянський досвід і т.д. Усі ці наративи не дозволяють зосередитися на якомусь одному аспекті деколоніальності. Вірменський випадок вимагає звернення до складного минулого, оскільки колоніальність — це багат шарове явище, місце хитросплетінь. Водночас деколоніальність стала гарячою темою у вірменському культурному середовищі та політичному дискурсі останніми роками, особливо після війни між Вірменією та Азербайджаном 2020 р.⁴, а також російського вторгнення в Україну 2022 р.

Останній літак

Ситуація в усьому регіоні Південного Кавказу швидко змінилася після початку Російської війни в Україні. Мільйони українців стали біженцями й мусили покинути свої домівки, намагаючись знайти притулок від російської агресії, переважно в європейських країнах. Війну спровокувала Росія, й російська влада намагалася виправдати свої дії, фальсифікуючи історію та факти, висуваючи версії, які можна розцінити тільки як імперські або колоніальні. З початку війни велика кількість росіян мігрувала до країн Південного Кавказу, Казахстану, Туреччини, Кіпру та інших. Цей міграційний потік створив нову ситуацію, до якої жодна з країн Південного Кавказу — ні Вірменія, ні Грузія — не була готова. За різними статистичними даними, у Тбілісі та Єреван переїхало 200-300 тис. росіян. Нова реальність не могла залишитися без наслідків для сфери культури; за кілька місяців ми стали свідками цілком очевидних трансформацій у культурному середовищі. Більше того, багато проблем і напруженості виникло через те, що Вірменія чи Грузія не були готові до прийому мігрантів. Водночас росіяни принесли в регіон значну культурну та економічну експансію. Вірменія стала однією з тих «відкритих» для росіян країн, де слідом за економічними зрушеннями (різке зростання цін на нерухомість, послуги та харчові продукти) змінилося й культурне та соціальне життя.

³ Аналіз однієї з найбільших ретроспективних виставок вірменського мистецтва 2023 року (куратор — мистецтвознавець Віген Галстян, назва — «Лици оголеної природи; сприйняття наготи в вірменській графіці»), проведений Тагуї Торорсян показує складність застосування поняття деколоніальності до вірменського мистецтва. Див: Torosyan, T. (2023). "Exhibiting "Armenian" Nudity: A Decolonial Approach to Art History" — <https://evnreport.com/et-cetera/exhibiting-armenian-nudity-a-decolonial-approach-to-art-history/> .

⁴ Одна із заяв антивоєнних активістів з Вірменії під назвою «Проти війни в Արցախի | Qarabağ» закликала зупинити кровопролиття, розповідаючи про історію «передачі» Карабаху Азербайджанській РСР та колоніальну політику нинішнього азербайджанського уряду. <https://medium.com/sev-bibar/against-war-in-արցախ-қарабағ-2baaecfbad5e>

Росіяни, які мігрували до Вірменії, — це здебільшого фрілансери ІТ-сфери. Однак серед мігрантів також багато науковців, художників, активістів і працівників ЗМІ.

Важливо зазначити, що всі ці соціальні групи покинули Росію, щоб уникнути ризиків, пов'язаних з їхньою антивоєнною позицією. Останнє, вочевидь, має означати більш глобальне розуміння ролі своєї країни, мови і власної діяльності як суб'єктів культури. Однак, переїхавши до Вірменії, нові мігранти швидко створили наратив і самонаратив, щоб репрезентувати ситуацію.

Небіженці

Цікаво, що, описуючи свою міграцію на Південний Кавказ, росіяни демонстрували небажання використовувати такі загальноприйняті терміни, як «міграція», «біженство» або «вимушене переміщення». Частково цей феномен можна зрозуміти із точки зору ліберальної опозиції, мовляв, у цій складній ситуації, коли мільйони українців стали справжніми біженцями, недоречно прирівнювати себе до них, і тому росіяни не називають себе біженцями. Здається, що така позиція цілком логічна в цій ситуації, і так само логічно, що мігранти стали використовувати визначення «переселенець» і «переїзд», тож сьогодні жоден росіянин у Вірменії чи Грузії не визначає себе мігрантом, а називає переселенцем. Так у лінгвістичному плані Південний Кавказ знову перестав бути «іншим регіоном», Вірменію, Азербайджан і Грузію перестали розуміти як держави (адже будь-яке переміщення з однієї країни в іншу — це міграція або туристична поїздка). Ба більше, разом із новим ідентифікаційним словом росіяни вигадали й нову реальність для своєї присутності: щось середнє між туризмом і міграцією, де ми вже не країни, не держави, а просто «місця» для них...

«Російська лазня в Єревані»

Один із численних плакатів, що рекламують ініціативи російських мігрантів на вулицях Єревана 2022 р.

Пам'ять близька

Лінгвістичний і географічний вимір — це, мабуть, тільки один бік питання. Артикуляція себе в ситуації, що склалася, — це ще й результат роботи пам'яті — близької та віддаленої. Близька пам'ять росіян про вірмен і грузинів — це та сама пам'ять про кавказців у пострадянський період, пам'ять про мігрантів. Після розпаду Радянського Союзу, початку Нагірно-Карабаського конфлікту та економічної блокади, які вірмени назвали «темними роками», почалася велика хвиля міграції в Росію. Радянський образ кавказців — трохи смішних, злегка неграмотних, дещо романтичних мрійників, які спускаються з гір, — усталився в радянському кіно й літературі, а згодом трансформувався в расистське сприйняття кавказців як виключно обслуговуючого персоналу. Покоління, що залишає сьогодні Росію через економічні санкції та політичні репресії, — це покоління, яке виросло в середовищі, де расизм і всілякі прояви нетерпимості були нормою впродовж кількох десятиліть. Самовизначення себе як «мігрантів» або «біженців» здається росіянам у Вірменії або Грузії неприйнятним, оскільки в їхній пам'яті мігранти — це ми, але не вони. Вони відчували економічну перевагу у своїй країні, і продовжують відчувати її сьогодні в Єревані та Тбілісі. Недавня пам'ять підказує їм, що вони не можуть бути мігрантами, оскільки приїхали в країну «своїх мігрантів», отже, вони переселенці. Тому навіть найбільш ліберально і деколоніально налаштовані росіяни від самого початку свого міграційного процесу починали обговорювати й критикувати колоніалізм власної країни, але найчастіше ці обговорення настільки зосереджувалися на внутрішніх проблемах своєї країни, що учасники цих дискусій буквально забували, де перебувають. Вірмени були виключені з дискусії про колоніалізм і, відповідно, не визнавалися колонізованими. Хоча, щоб побачити в комусь колонізованого, потрібно усвідомити його інакшість, визнати його простір інакшим, що було непросто з огляду на те, що Вірменія здобула статус і роль «місця».

Новий простір

Про колоніалізм говорилося зовсім небагато. Справедливо зазначити, що невелика частина екзильної інтелігенції, яка розмірковувала про імперіалізм, залишалася в Єревані зовсім недовго. Незабаром вони перебралися в Німеччину, Ізраїль або країни Балтії, а на зміну їм прийшла нова хвиля мігрантів, які втікали від мобілізації. Нова, молодша спільнота росіян, не соромлячись зла своєї країни й не переймаючись ним, почала стрімке привласнення простору. Наратив про імперіалізм швидко поступився місцем нескінченним розмовам про простір — новий простір. Молоді активні переселенці, які були набагато заможнішими за місцевих мешканців, розпочали нескінченні пошуки: «Ми шукаємо новий простір», «Ми відкриваємо новий простір». Виникало відчуття, що Вірменія для них — це простір старий або некомфортний. Такі простори швидко з'явилися: бари, клуби, книжкові

магазини, альтернативні школи тощо. По суті, це була спроба не створити нове, а просто пересадити або перенести звичну інфраструктуру на нове місце.

Ці нові простори швидко перейшли на власні правила управління і регулювання: по-перше, мовні (мігранти говорили тільки російською, оскільки місцеві жителі все одно їх розуміли), по-друге, економічні (цінова політика відповідала тій, за якою мігранти жили в Росії, тож вони створювали новий власний простір для росіян, які мали достатньо коштів). Окрім цих правил, важливо також, чим наповнювалися ці нові простори. Цікаво, що будь-які роздуми про те, що відбувається в Росії, будь-які спроби говорити про те, що відбувається в Україні та з українцями, й навіть розмови про кровопролитну війну між Вірменією та Азербайджаном опинилися поза новим простором переселенців. Натомість на вулицях Єревана з'являлися нові й нові афіші, що анонсували найкращі театральні постановки, концерти та інші заходи. З'явилася нескінченна низка майстер-класів та освітніх проєктів: поняття «просвіта» та «емансипація», добре знайомі вірменам з XIX ст. і з освітніх проєктів радянського періоду, замінили на неологізми «екопросвіта» та «цифрова освіта» тощо. Парадоксально, але за доволі короткий проміжок часу російські актори почали пропонувати не лише «нові простори», а й — як їм здавалося — «нові наративи», включно з дебатами про деколоніальність, що стали предметом виставок, онлайн- та офлайн-арт-проєктів тощо. Розмова про необхідність деколонізації часто набувала форми «просвітницьких» проєктів, спрямованих на «облагороджування» та «емансипацію» вірменського культурного простору. Так «деколоніальність» несподівано стала частиною нового просвітницького проєкту під назвою «переселення».

Наприкінці 2023 р., коли вірмени Карабаху були змушені тікати до Вірменії після військової агресії Азербайджану (величезний потік біженців для маленької країни), коли в Україні тривала війна, а кількість українських біженців щодня зростала, в одній з галерей Єревана відбувалася виставка російських художників на тему «вигнання» й пошуку нового безпечного простору. Одна з панельних дискусій була присвячена темі деколоніальності. Вірменські та грузинські учасники говорили про російську та радянську колоніальну практику, зокрема про ризик апропріації, з яким стикається сучасна культура Південного Кавказу. Офіційна заява проєкту містила формулювання, яке, здавалося, повністю відповідало духу часу: «Учасники нашого проєкту — художники і діячі культури, які живуть нині у Вірменії, Грузії, Німеччині, Польщі та різних куточках світу. Своїм критичним мистецтвом та активістськими ініціативами вони висловлюють свою думку, щоби протистояти війнам, політичним репресіям, неокolonіальним та імперським амбіціям авторитарних держав і диктатур». Однак на панельних дискусіях, пов'язаних із колоніальними амбіціями Росії та реколонізацією культур Південного Кавказу, куратори виставки відмовилися говорити на цю тему. Головний куратор неодноразово наполягав на тому, що будь-які міркування про деколоніальність загрожують націоналізмом. По суті, це була модифікована версія послання, раніше озвученого російською владою, яка вже багато місяців продовжує військову агресію проти України, виправдовуючи свої злочинні дії «денацифікацією». На жаль, подібні арт-лабораторії — повторюване явище в країнах, які стали центром російських культурних проєктів.

Яким може бути сприйняття місцевої спільноти, коли у своїх просвітницьких проектах мігранти безкінця торочать про «нові простори» і «кращу культуру»? Залишається тільки припускати, що в цьому старому й незатишному просторі все відбувалося не найкращим чином і що світла тут немає. Розмова про імперіалізм знову залишилася лише вступною частиною або поверхнею російського імперського нарративу.

Ефект Колумба

Крім нарративу «нового простору», масова міграція російської культури на Південний Кавказ супроводжувалася також нарративом, який, якщо стисло, можна назвати «першовідкривацьким». Після лютого 2022 року російські мігранти почали активно відкривати нові бари, клуби та галереї в Єревані та Тбілісі. Ці міні- й макрозаклади супроводжувалися означником «першості»: перше веганське кафе у Ванадзорі, перший квірбар у Тбілісі, перший екорух у Вірменії тощо. Насправді, як і у випадку з «новими просторами», мовлення про «першість» виявилось хибним, оскільки нічого нового для місцевих спільнот створено не було. Та чи та ініціатива, яку мігранти вважали за «першу», презентувалася так громадськості через банальне небажання вивчати минуле свого нового місця проживання. Слід зазначити, що ефект Колумба — це ще й спроба стерти культурну пам'ять; якщо ініціатива вважається першою, отже, це місце не має минулого, і весь його досвід, усе, що було накопичено за останні десятиліття, зводиться нанівець і знецінюється. Загалом, здавалося б, безневинні «перші» виставки цифрового мистецтва або «перші» квірпабипривели до стирання культурної пам'яті місцевих спільнот.

Віддалена пам'ять

Говорячи про культурну пам'ять, важливо зазначити, що йдеться не тільки про близьку, а й про більш віддалену пам'ять. Схоже, що у росіян ніколи не було можливості виробити інше ставлення до будь-якої «іншої» країни, особливо до Вірменії. Колоніальний дискурс, успадкований радянською Росією від Російської імперії, так і не було відкинуто. Сучасна «відкритість» вірменської культури для російської — лише результат регулярного й тривалого домінування.

Відволікаючись від поточної ситуації, хотілося б згадати про книжку, написану англійським мандрівником і парламентарем Г.Ф.Б. Лінчем на початку минулого століття й перекладену російською 1910 р. Книгу переклали й видали з підзаголовком «Російські провінції». Лінчева екзотизація Вірменії стає ще одним лінгвістичним шаром, і ця мова — найчистіший словник культурного імперіалізму. Уже передмові завдання, поставлене перед перекладом, пояснюється як спроба показати «важливі периферії Росії». Різницю в нарративах Лінча (ліберального

політика) й російської перекладачки та видавчині добре видно з наступного уривка:

«Якщо території, населені вірменами, можуть так зацікавити англійця, то наскільки ж необхідне знайомство з ними російського читача, просто з огляду на те, що велика частина цієї території належить Росії. І зараз, коли російська політична думка особливо часто звертається до проблем периферії, висвітлення однієї з них видається вельми своєчасним. Звичайно, на погляди, викладені в книзі, сильно впливає суто англійська точка зору, але це не знижує інтересу цієї роботи для російського читача»⁵.

Схоже, що за сто років наратив російської держави щодо Вірменії практично не змінився, як не змінився він і щодо інших сусідніх країн. Вторгнення в Україну, окупація частини Грузії, маніпулювання Карабаським конфліктом тощо — яскраві тому приклади. Але як можна говорити про деколоніальний порядок денний російської опозиції, коли ми бачимо настільки агресивну апропріацію культурного середовища на Південному Кавказі? Регулярне порушення культурних прав і виключення місцевого населення з культурного процесу за допомогою мовного та економічного домінування змушують замислитися над тим, де сьогодні проходять кордони між російською владою й громадянським суспільством у вигнанні.

Чи є опір?

Переходячи до сьогоденної ситуації, слід зазначити, що Вірменія виявилася не готовою до такої великої хвилі міграції ні на якому рівні: ні в міграційній політиці, ні в економічному, ні в інфраструктурному планах, ні навіть на рівні інтелектуального протистояння. На жаль, лише деякі експерти у Вірменії готові серйозно досліджувати радянське минуле і ставлення до сучасної Росії як до колоніальної держави. Серед них експертів Грач Баядян, який вже багато років працює з темою культурного імперіалізму. Культурне вторгнення Росії на Південний Кавказ, зокрема до Вірменії, також зробило більш помітним її культурний та освітній імперіалізм, що розвивався впродовж усього пострадянського періоду. Усі дискусії, пов'язані з радянським минулим, як-от культура та політичні репресії радянського режиму, радянська експлуатація природних ресурсів, міжетнічні конфлікти та колоніальність, завжди були привілеєм Москви. Після розпаду радянської держави знання як таке, включно з нашим розумінням постколоніальності, перекочувало до Москви й було привласнене колишнім центром. Саме з цієї причини до початку війни в Україні жодна з колишніх радянських республік не була готовою до російської культурної експансії, зокрема на рівні знань.

⁵ Линч Г. Ф. Б. (1910). Армения: Путевые очерки и этюды / Пер. с англ. Е. Джунковской: в 2 т. , том 1. С. 1–2 [Lynch, G.F. B. (1910). Armenia: Travels and Studies. Volume 1: The Russian Provinces / Transl. from English E. Dzhunkovsky: in 2 volumes. Vol 1. Pp. 1–2]